ItK 3

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1985

A TARTALOMBÓL

Csanda Sándor: Beniczky Péter magyar és szlovák verses példabeszédei

Kiss Endre: A *Zarathusztra* és magyar változatai

Tverdota György: József Attila nyelvszemlélete I. (A névvarázstól a költői névhasználatig)

Szemle

Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik" *(Vízkelety András)*

Bél Mátyás: Hungariából Magyarország felé *(Zombori István)*

A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I. 1561—1773 *(Varga Imre)*

Dalma Hunyadi-Brunauer—Stephen Brunauer: Dezső Kosztolányi *(Szegedy-Maszák Mihály)*

Agárdi Péter: Értékrend és kritika *(Fenyő István)*

Kenyeres Zoltán: Tündérsíp *(Széles Klára)*

*

Tarnai Andor hatvanéves *(Bíró Ferenc)*

Vargha Kálmán hatvanéves *(Botka Ferenc)*

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK
1985. LXXXIX. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Bíró Ferenc
főszerkesztő
Komlovszki Tibor
felelős szerkesztő
Dávidházi Péter
Horváth Iván
Kiss Ferenc
Kulcsár Péter
Tarnai Andor
Tverdota György
Veres András

Csanda Sándor: Beniczky Péter magyar és szlovák verses példabeszédei 259
Kiss Endre: A *Zarathusztra* és magyar változatai 271
Tverdota György: József Attila nyelvszemlélete I. (A névvarázstól a költői névhasználatig) 287

Kisebb közlemények

Kapitánffy István: Az egyik új Janus-kódex datálásához 302
Dán Róbert: Egy korai szombatos vitairat 306
Martinkó András: Faludi Ferenc: Útban a modern magyar költői nyelv felé 310

Vita

Geréby György: Pázmány Péter: Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél 316
Taxner-Tóth Ernő: A kritikákat író fiatal Kölcseyről (Csetri Lajos észrevételeihez) 323

Műhely

Szajbély Mihály: „Régiek" és „újak" a XVIII. század második felének magyar irodalmában 330
Kiss Gy. Csaba: A családtörténet értelme (Babits Mihály: *Halálfiai* — Maria Dąbrowska: *Éjjelek és nappalok*) 342

Szemle

Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik" *(Vízkelety András)* 352
Bél Mátyás: Hungáriából Magyarország felé *(Zombori István)* 355
A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I. 1561—1773 *(Varga Imre)* 356
Dalma Hunyadi-Brunauer—Stephen Brunauer: Dezső Kosztolányi *(Szegedy-Maszák Mihály)* 363
Agárdi Péter: Értékrend és kritika *(Fenyő István)* 366
Kenyeres Zoltán: Tündérsíp *(Széles Klára)* 370

*

Béla Köpeczi: Staatsräson und christliche Solidarität. — Kovács József László: Régen volt iskolák dicséretes törvényei. — Mieczysław Adamczyk: Kształcenie młodzieży chłopskiej z obwodu sądeckiego i okolic 1772—1848. — Fráter Jánosné: Az Akadémiai Könyvtár iratai 1831—1949. — Várdy Huszár Ágnes: Karl Beck élete és költői pályája. — Gáspári László: A század végi novella lírizálódása. — Péter László: Annák, szerelmek. — Száll a tavasz. ... *(Hopp Lajos, Monok István, Fried István, Tóth András, Ratzky Rita, Kiscsatári Mariann, Rónay László, Szilágyi János)* 375

Krónika

Tarnai Andor hatvanéves *(Bíró Ferenc)* 385
Vargha Kálmán hatvanéves *(Botka Ferenc)* 386
A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intezete szakbibliográfiája 1984. (Összeállította: *B. Hajtó Zsófia*) 387

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménesi út 11—13.
1118

CSANDA SÁNDOR

BENICZKY PÉTER MAGYAR ÉS SZLOVÁK VERSES PÉLDABESZÉDEI

Az addig csak magyar költőként (Balassi-utánzóként) ismert Beniczky Pétertől (1606–1664) 1873-ban a Matica slovenská titkára, F.V. Sasinek szlovák verseket is közölt kéziratos gyűjteményből, néhány soros bevezetéssel és datálással. Erről a magyar sajtóban rövidesen a megjelenés után azt írták, hogy Beniczky *Magyar ritmusok* (1664) c. műve második részének, a *Közönséges magyar példabeszédek*nek a fordítása. 1906-ban Kovács Dezső *Beniczky Péter élete és költészete* c. tanulmányában (ItK 1906. 444) ezt írja: „A tót kézirat, amelyben ezek a versek fennmaradtak 1690-ben egy Tomcsányié volt... Ennek alapján Sasinek tót költőként akarta Beniczkyt feltüntetni... Toldy Ferenc és Gáspár Imre ezzel szemben úgy vélekedett, hogy itt egyszerűen Beniczky verseinek tót fordításával van dolgunk, de eldöntetlenül hagyták a kérdést, hogy ő maga vagy más fordította-e verseit... Hogy ő maga, nem más fordította Beniczky verseit tótra, az is bizonyítja, hogy a tót versek között akad olyan is, melynek nincsen egész megfelelője a magyar rigmusok között." Ehhez még Kovács azt hozza fel bizonyítékként, hogy Beniczky végrendeletében Vereskőben levő „magyar verseinek" kiadásáról gondoskodott. Ha csak magyarul írt volna, akkor felesleges volna az a kitétel „az minémű magyar verseim", de hogy tót verseire nem sok súlyt helyezett, arról éppen végrendeletében való mellőzésük tanúskodik. Ez utóbbi azért gyönge érv, mert a magyar általában csak a nyelvet jelölte, s rengeteg magyar, deák vagy szláv ének maradt fenn ebből a korból, melyeknek szerzői nem írtak más nyelven, csupán a címben tették ki a jelzőt.

Fontosabb bizonyíték lett volna, ha a Beniczky-levéltárat is tanulmányozó Kovács olyan levelet közöl, amelyből kiderült volna, hogy költőnk ismerte ezt az egészen sajátságos szlovákosított cseh irodalmi nyelvet. Jómagunk a *Magyar–szlovák kulturális kapcsolatok* c. könyv előkészítésekor a Matica levéltárában Beniczkynek egyetlen szláv írását sem találtuk.

Hasonló okból nem tartja valószínűnek Beniczky szerzőségét a Matica volt munkatársa, Rudo Brtáň irodalomtörténész sem (l. *Tradície a lit. vzťahy*, Bratislava, 1972. 103–104. A magyar–szlovák kapcsolatokkal foglalkozó szomolányi konferencia anyaga). Brtáňnak igaza van abban, hogy a szlovák versek kiadásának datálása pontatlan, s Sasinek csak egy előző tulajdonos, D. Resetka véleménye alapján tartja Beniczky kéziratának s teszi keletkezését 1652-re. A versek végén ugyanis ilyen dátumozást talál: 1685–1652–33, s jegyzetben ezt úgy magyarázza, hogy a költeményekhez írt Register (témajegyzék) utólagos toldás, amely harminchárom évvel később készült. Csakhogy ezek az évszámok még a Register előtt állnak, amely jórészt az első sorok utólagos hozzáírásából keletkezett tartalomjegyzék-féle. A régi kódexekben nem jelölnek évszámmal ilyen jegyzék-összeállítást. Valószínűbb az a feltevés, hogy az évszámok a szerzés és a másolás (átdolgozás?) közti időpontot jelölik.

Michal Eliáš, a Matica martini tudományos dolgozója, 1981-ben népszerű formában is kiadta Beniczky szlovák verseit, s a kötethez írt tanulmányában és jegyzeteiben főként magyar szerzők írásaira támaszkodik. Michal Eliaš Horváth Etel szlovák szakos hallgatónak a Komensky Egyetem Bölcsészkarán írt szakdolgozata alapján ismerteti a magyar ritmusokkal való egybevetést is (átvéve az ilyen dolgozat hibáit és félreértéseit is, mert magyar nyelvtudás nélkül nem lehet azokat ellenőrizni). A diplomamunka megállapításait Eliáš az utószóban így foglalja össze: „A *Szlovák versek* 217 strófájából és a *Magyar ritmusok* 250 versszakából (eltekintve a 30 vallásos verstől) 24 vers teljesen megegyezik, vagyis egyezik a fő gondolat és a példák is, amelyekkel ezt kifejti. 49 olyan strófa van, amelyekben az alapvető gondolat egyezik, de különböznek az ezt részletező példák. Eb-

ből az következik, hogy a 217 szlovák versszakból 128 hasonló a magyarhoz, a 250 magyar strófából pedig 130 hasonló a szlovákhoz." Majd statisztikai adatokat közöl a témákról: hány magyar, illetve szlovák vers szól az Istenről, a tűrésről, a munkáról stb. A továbbiakban részletesen bemutatjuk, hogy az egyezések száma sokkal nagyobb és bonyolultabb, s az egybevetés kulcsát nem a különböző helyen felbukkanó motívumok, hanem bizonyos, szabályosan váltakozó sorrend szolgáltatja.

A Beniczky szlovák verseit tartalmazó kódex azóta elkallódott, majd csak legújabban, 1984-ben került elő Csehországból, jelenleg pedig a Pozsonyi Egyetemi Könyvtár kézirattárában tanulmányozható. Témánk szempontjából fontos, hogy Sasinek nem betűhíven, hanem csak felületes olvasás alapján adta ki. A kódex 9x6 cm nagyságú, s minden lapján egy 12-soros Beniczky-vers olvasható. Az eredetiben a magyar kancelláriai helyesírás keveredik a cseh mellékjeles betűkkel.

Az egybevetés előtt pontosabban meg kell határoznunk, milyen szövegeket hasonlítunk össze. A *Magyar ritmusok*ról tudjuk, hogy szintén nem állnak rendelkezésünkre Beniczky kézírásában, csupán az 1664-es kiadás, amelyet a végrendelet értelmében Bartók István kanonok rendezett sajtó alá. A *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi sorozata (sajtó alatt levő) 12. kötetének jegyzeteiben Varga Imre mutatta ki, hogy számos költemény nem is Beniczkyé, hanem a kiadó Bartók István tette bele a kötetbe Nyéki Vörös Mátyás néhány vallásos énekét az első részbe, s a második rész végére pedig valószínűleg a saját versét, *A világ fiaitól való búcsúzása egy magyar nemes személynek* címűt. Ezek a versek aztán rendszeresen így jelentek meg Beniczky neve alatt, igen gyakran, pl. Pozsonyban, 1803-ban. Varga Imre észrevételét alátámasztja az a tény is, hogy a nem hiteles versek a szlovák változatban nincsenek benne, s a példabeszédek végén álló nemes személyt sirató ének helyett a szlovákban egy Beniczkyre emlékeztető *Supplementum* (Toldalék) áll. (A könnyebb érthetőség kedvéért a verseket Jenei Ferenc helyesírási átírása szerint közöljük. *Magyar költők. XVII. század.* Bp. 1956.)

Eliáš a szlovák szövegeket az 1981-es kiadásba az első kiadásból írta át, s mivel azok nyelve és helyesírása bonyolult, fejtegetéseinkben igénybe vesszük Sasinek kiadását is. Sasinek két helyen téves számozást is jelöl, kétszer számozzák a 135–137. verseket, a 209. után pedig a 220. szám következik, tehát egy csomó hiányzik. A szlovák változatban a verses példabeszédek után a *Supplementum* következik, amely a magyarban nincs meg. A szlovák kiadásból viszont hiányzik a *Magyar ritmusok* egész első része (istenes és vitézi versek), tehát csak a második rész, a *Közönséges* (általános) *magyar példabeszédek* vethetők össze a *Szlovák versek*kel. Ennek alapján az is felvetődhet, hogy a szlovák versek hitelesebbek, mert nincsenek bennük olyan betoldások, amilyeneket Bartók István tett be a magyar kötetbe.

Beniczky magyar és szlovák verseinek egybevetésével már többen is próbálkoztak, főként abból a szempontból, hogy a szlovák szövegek fordítások-e vagy önálló költemények. Mindkét szempontnak vannak hívei, mivel a költemények többsége nem pontos fordítás, hanem szabad variálgatás, s váltakozó példák, hasonlatok előfordulnak nemcsak a szlovák és magyar, hanem az egynyelvű szövegen belül is. A tüzetes egybevetés során azonban *új kulcsot* találtunk az összehasonlításhoz, s azt is megállapítottuk, hogy nemcsak a példabeszédek hasonlóak vagy azonosak, hanem más szlovák költeményeknek is megvannak a magyar megfelelői, a kötet végén. Kovács Dezső is észrevette, hogy különböző helyeken egyeznek vagy nem a magyar és szlovák példaversek, oktató rigmusok. De tüzetesebb egybevetéssel megállapítható, hogy a sorrend néhol kevert ugyan, de lényegében megfelelő. Az oktató-moralizáló versek ugyanis bizonyos témakörök szerint vannak csoportosítva, s kétféle váltakozás van köztük: a mondanivaló megfelelése a kétnyelvű szöveg között, több-kevesebb egyezés vagy eltérés a mondanivaló kifejtését szolgáló példák, hasonlatok között.

Lássuk konkrét példákon, hogyan keletkeztek ezek. Az axiómák, közmondások, erkölcsi oktatások egy-egy igazság megállapításával kezdődnek, s ez rendszerint azonos az első három verssorral, amely Balassiéhoz hasonlóan egy mondatot tartalmaz: 19 szótagnyi hosszú, s belső rímekkel így van felosztva: 6a6a7b. Ezt a magyar szövegben további hármas sor követi, amely vagy logikusan folytatja a felvetett igazságot, vagy szabad asszociáció alapján más területről vesz (szabadon választ) kevésbé hasonló, de képzettársítással kapcsolható példát. Ezt először mai példán mutatjuk be, mert köztudomású, hogy Beniczky verseinek utóélete is van. Mind a magyarban, mind a szlovákban közismert népdal a *Kutyából nem lesz szalonna* kezdetű, amely a magyarban rendhagyó képzettársítással folytatódik *(nem leszek asszony bolondja)*, majd újból egy eltérő, de képzettársítással kapcsolt

példa következik. A szlovák népdal egyöntetűbb folytatású, az azonos kezdet után: *farkasból nem lesz bárányhús. („Nebude zo psa slanina, ani z vlka baraniná")* Ilyen jellegű egyezéseket Beniczky verseiből a továbbiakban még bőven idézünk, ezek egyúttal azt is bizonyítják, hogy ritmusai jó része ma is él közmondásokban, népdalokban, szólásokban (bizonyítva népszerűségüket, elterjedtségüket). Ilyen további közös témájú dal: *„Szép asszonynak, jónak, jó járású lónak, kár megöregedni."* (6a6a6b). Beniczky verseihez hasonló közmondások: *más kárán tanul az okos; az öndicséret nem szép; nem mind arany, ami fénylik; jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok; ki mint veti ágyát, úgy alussza álmát; egy szál fa nem erdő; aki másnak vermet ás, maga esik bele.* Bölcsességeit azonban néha klasszikus példából veszi, versbe szedi Anaxagorasznak azt a mondását, hogy *a törvény olyan, mint a pókháló: a kis legyeket megfogja, a nagyobb bogarak keresztül jutnak rajta.* Mások is megállapították már, hogy Faludi *Forgandó szerencséjének* és Petőfi a kutyák és a farkasok sorsát összehasonlító jelképes versének korábbi változatát Beniczky példabeszédes ritmusaiban találjuk meg.

Mindez azt is jelenti, hogy Beniczky magyar és szlovák verseiben kulcsfontosságú az első mondatok (három verssor) egybevetése, azután a folytatás vagy megegyezik egymással (fordításszerűen), vagy szabad képzettársítással kapcsolódik hozzá. A magyartól eltérően a szlovák versek a Balassi-strófának bővített változatát képviselik (gyakori ez a XVII. századi magyar költészetben is): a kilenc sort megtoldják újabb, azonos ritmusú három sorral. Rímképlete: 6a6a7b, 6c6c7b, 6d6d7b, 6e6e7b, a harmadik és negyedik strófának gyakran külön ríme van, tehát két páros rím áll a négyes rím helyén. Ez azonban inkább bonyolítja, mint gazdagítja a mondanivalót. Amint a szerző a 2. számú programversben mondja: „Miként mondhassak sok dolgot kis summában!" A példabeszédet röviden, tömören akarja előadni; lényege benne van az első sorokban, s a továbbiakban csak ritkán sikerül azt logikusan továbbfejlesztenie, gyakrabban csak bonyolítja a gondolatot; a vége néha ellent is mond az elejének (manierista halmozás, bonyolítás). Más szempontból nézve ez gyakran azt jelenti, hogy a Balassi-strófa miatt a lényeget kifejező első három sorhoz szükségszerűen hozzá kell még toldania a magyarban hat, a szlovákban pedig kilenc sort. A forma uralkodik a tartalmon, s az utolsó sorok gyakran bőbeszédűekké, toldalékossá teszik a legtöbbször egy mondatban kifejezhető lényeget. Igaz, gyakori az olyan eset is, amikor a vers háromsoros mondatai újabb változatokat tartalmaznak, szabad képzettársításokkal. Ebből következik a bonyolításnak egy másik formája: ugyanazok a példák gyakran más-más versben is megtalálhatók, mintegy játszadozik a motívumokkal mindkét nyelven. Egyik példa arról szól, hogy veréssel is javíthatod rossz fiadat, amíg fiatal. Folytatása, hogy a fát is addig lehet alakítani, hajlítani, amíg kicsi. Más változatában azt mondja, hogy ne verd a fiadat, mert ártasz neki, mint mikor valaki keményen veri a diófát: hasznos hajtásait is tönkre teszi. Mindezekről majd a továbbiakban idézünk bőséges példát. A szlovák versek nyelvi és helyesírási szempontból sokkal bonyolultabbak a magyaroknál.

A magyar és szlovák példabeszédek első részében megfelelő sorrendet találunk. Az első két vers csaknem pontos fordításnak látszik, a szerző ugyanazt mondja mindkét nyelven: *„Más dolgom nem lévén/ henyélést kerülvén / fogtam ez ritmusimhoz./ Nem is tanulásból / s elmemúlatásból / kezdettem e munkámhoz./ Hanem a természet mennyire segített / úgy nyúltam írásimhoz."* A szlovák változatban ehhez hozzá teszi azt, ami magyarul a második versben van: röviden elő akarja adni gondolatait, melyeket gyakori beszélgetésekben üldögélve mondogat. A második vers az elsőhöz hasonlít mindkét nyelven: semmi sem állandó a világon, minden változik. A továbbfejlesztésben pedig megjelenik Balassinak Volaterranus általudományos természettudományi tankönyvéből vett példája: *„gyöngy olvad ecettül, gyémánt hasad vértül"*. A magyar reneszánsz klasszikus költőjétől tehát nemcsak a formát, hanem jellegzetes motívumokat is átvett Beniczky. (A későbbi példákban megjelenik az ugyanilyen eredetű síró krokodílus is.)

A 3. és 4. szlovák versnek nincs magyar megfelelője, az 5. pedig a magyar 3.-kal egyezik mondanivalójában: *„E világ ideig kedvet nem tart fottig, gyakran vissza változik."* A szlovák példák: *aki tegnap örült, ma szomorkodik, derű után ború; a mulatságok után nehézségek következnek, s ott, ahol nem várod, szerencsétlenség ér.* A mondanivaló lényege: nincs állandóság, minden megváltozhat. A magyarból hiányzó két szlovák vers ugyanezt a témát variálja más kifejezésekkel, de hasonló képzettársítással: *a fák télre megváltoznak, lehull levelük és gyümölcsük, amit a nyár hoz, a tél elviszi, ezért jól tedd el termésedet* (3). A 4.-ben a hiábavalóságról elmélkedik, a bibliai Salamont idézi – *a szép ruhát megrágják a molyok, az úri szerzemény a fosztogatók martalékává lehet.* Itt a

magyar és szlovák versek közti különbségnek azzal a formájával találkozunk, hogy a szlovákban egy-egy témát több versben variálgat (később találunk példát az ellenkezőjére is). Az egyezés egészen a 20. versig olyan, hogy a magyarban mindig kettővel további strófa felel meg a szlovák sorrendnek. A 4.-nek a magyar 6.: *„Az Isten szíveket megvizsgál s veséket, lát minden gondolatot".* A folytatás tovább is hasonlít a szlovák példákhoz. Az egymás mellett álló versek laza asszociációs csoportokat alkotnak (a változandóság, az elme nyugtalansága), amelyek nem oly logikusak ugyan mint a legtöbb strófán belül a példák, de a képzetek összefüggése a sorrendet belsőleg is jelöli. A 4. (magyar:6.) versben tehát arról van szó, hogy az Isten vizsgálja az elméket. Ez utolsó szóhoz kapcsolódik a következő vers: *„Az elme nem nyugszik, újságra vágyódik, futja világ határit."* Igaz, távolabbi hasonlóságok más versek közt is előfordulnak, de az ilyen kulcs szerint párhuzamba állított versek közt nyilvánvalóak az összefüggések. A 21. magyar vers lényegének a 24. szlovák felel meg, s ez a különbség később fokozódik, majd a magyar sorrend lesz másféle, de ott is törvényszerű, ami azt bizonyítja, hogy a lapok bizonyos csomókban keveredtek össze, s ezért következik változás (csoportosan) a sorrendben.

A további példák elsősorban mondanivalónk igazolására szolgálnak, s egyszersmind ízelítőt is nyújtanak az egykor oly népszerű s ma már szinte elfelejtett verses példabeszédek lényegéből. (Rövidítések a sorszám előtt: M – magyar, S – szlovák.)

M 6 Ember azért fárad, nagy munkája árad, emlékezetet hagyjon.
S 8 Človek mnoho stáva, aby jeho sláva vážnost u ludí mela.
M 7 Dolgoknak kezdeti s csendes eredeti legyen minden időben.
S 9 Všech vecí začátek prichází na zmatek jestliže času není.
M 8 Ne engedd nyelvednek, hogy járjon elmédnek előtte szabad kényén.
S 10 Jazyk drž na uzde, nebo býva pozde, jestlis koho omluvil.
M 9 Soha nagy titkodat s titkos szándékodat ne jelents meg senkinek.
S 11 Tajnú vec nezjevuj, úmysel tvuj zdržuj, aby jiný nevedel.
M 10 Hogyha csendességben kívánsz s békességben hajlékodban maradni,
Minden szó szelének és fondorló hírnek nem jó végére járni.
S 11 Kdo pokoje žádá, nech doma sedáva, kde o nem nikdo nevi',
Na krčme, na rynku slyšenú novinku hled mimo propustiti.
M 11 Magad gondolatlan avagy kínálatlan ne vágyj az első székre.
S 13 Nesedej na predním míste zvlášt obzvláštním, aby nezustals hanbú.
(A szlovákban a 2. mondat!)
M 12 Jobb más rólad szóljon s téged magasztaljon, hogynem a magad nyelve.
S 14 Mnohy má obyčej chváliti se vícej, než o nem jinší zmyší.
M 13 Senkit gazdagságért, aranyért, ezüstért ne dicsérj te méltatlant.
S 15 Žádny bohatélo, zlato, stríbro jeho nemá chválit žádného.
M 14 Embert erkölcsirül, nem nemzetiségirül ismérjed jónak lenni.
S 16 Človek po úcinkúv, znamenitých statkúv poznáti se ti dáva.
M 15 A jóhír megmarad, messze földre árad, meg nem gátolja sövény.
S 17 Povest, jméno dobré, býva rozšírené za hory i za more.
M 16 Ki követ vét égre, leesik fejére, nem jajgathatja sebét.
S 18 Kto po cestách chodí a z bláznì se radí, ten mnoho škody míva.
(Magyarul: aki utakon jár s bolonddal tanácskozik, sok kára lesz. A kifejezések eltérnek, értelme hasonló.)
M 17 Mások javallását és tanácsadását meg ne vessed azontól.
S 19 Neprijímej rady, jestlit blázen radí svého bláznovství neco.
M 18 Sok jó ló a *hámban* megszárad vonásban, mert nem tudják jó voltát.
S 20 Mnoho peknych koní, které v *hamých* honí zlý hospodár strháva.

A lényegben egyező példákat találunk a továbbiak között is ebben a sorrendben, egészen a 125. versig, amely a 123. szlovák vers változata. Közben néhol a szlovák, azután pedig a magyar szöveget szaporítja meg egy-egy hasonló értelmű változattal (kétszer vagy háromszor variálja ugyanazt a témát). Itt kisebb szakaszon megszakad az egyezés: a 126. szlovák vers már csak a 136. magyarral

egyezik. A magyar versek sorrendje hosszabb szakaszon tízzel több a szlováknál, majd újabb csoport keveredik a két változatba: a magyar 238.-nak a szlovák 131. felel meg, s tovább ennyire különböző sorban folytatódnak az egyezések. Igazolásul hosszú oldalakon át idézhetnénk, de csupán néhány jellemző mondatot lássunk (valamennyi a három kezdő verssort mutatja be):

M 125 Szénégető tőkét, és nem szalmakévét nézdegél az erdőben.
S 123 Kováče z uhlami, sedláci z pluhami sny častorkát mívaji.
M 137 Nem mondom uraság, de azért boldogság, ki lakhatik házánál.
S 128 Príbytek svúj míti, pánem sobe býti blahoslavená je vec.

S végül teljes egészében hasonlítsuk össze Petőfi híres költeményeinek első változatát, versformában írva:

Farkas, ha koplal is,
nem cserélne mégis
a kalmárok ebével.
Ebnek vaslánc nyakán
kötve szekér farkán,
noha lakik jó lével.
Farkas úr magának
örül szabadságnak,
ritkán ütik vesszővel.

Vlk dost lačný býva,
však se radnej díva
na psa, kterýž dost jest má.
Nebo vlk svobodný,
pes z lancem pod vozy
na hrdle lanc nosíva.
Vzácnejší svoboda
komu se spodobá,
než vselijaké zboží.
Svobodný jako pták
nesmýka se co rak,
nechodí, kde mu hrozí. (130)

Az összehasonlításból először az tűnik fel, hogy a láncot szó szerint veszi át a magyarból (szlovákul „ret'az"), s a „kötve szekér farkán" kifejezést úgy írja, hogy „szekér alá lánccal kötve". Ebből nyilvánvaló, hogy magyarul jobban tudott, mert a szlovákban a szekér „farka" kifejezés helyett (jellegzetes hungarizmus!) az egyszerű „szekér alá" szavakat használja. A szokásosan három sorral megtoldott szlovák strófában olyan toldalékot fejez ki, amely nem tartozik szorosan a farkas–kutya hasonlításhoz: *szabad, mint a madár, nem csúszik vissza, mint a rák, nem jár arra, hol veszély fenyegeti.* A szlovákban kibővített Balassi-strófának tehát megvan az a hátránya, hogy a forma kedvéért bőbeszédű, gyakran felesleges. Szerintünk ez is azzal magyarázható, hogy Beniczky magyarul tudott jobban, s a több sorra azért volt szüksége a szlovákban, hogy körülírja, magyarázza gondolatait. Ez általában az olyan fordítóra jellemző, aki anyanyelvét jobban tudja, mint a másik nyelvet, ami nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy maga a szerző kombinálja gondolatait egy számára második nyelven.

A másik feltűnő jelenség, hogy a szlovákban is folytatódik a magyartól addig eltérő sorrend. Amint már fent említettük, a versek sorrendjét egy belső törvényszerűség is meghatározza, nemcsak a külső (esetleg utólag írt) sorszámok. A magyarban az előző, 138. strófában is előfordul egy *farkas-példa*, noha a téma hasonlít a 129. szlovák verséhez: *„Az út közönséges, de a győzedelmes járhat rajta gyakrabban."* Ebből arra lehet következtetni, hogy az egyes versek az eredetiben, a magyarban

adott (valószínűleg számozatlan) sorrendben követték egymást. Ez később nagyobb egységekben összekeveredett, s így alakult ki a szlovák versek sorrendje, amely a magyartól eltérő, de más sorrendben egyező strófákat kombinál. Ennek ellenére az is feltehető, hogy a szerző nem utólag, hanem a magyarral szinte egy időben kombinálgatta a szlovák verseit is. Ebben a manierista váltogatás egyik formáját láthatjuk, mert amint fent jeleztük, a példaversek első felében a szlovák sorrend is teljesen megegyezik a magyarral. Kezdetben több szlovák vers olyanformán keletkezett, mint a bővített Balassi-strófa; úgy érezte, hogy a szlovákban tovább kell kombinálnia azt, amit a magyarban rövidebben fejezett ki. A pontosság kedvéért azt is meg kell mondanunk, hogy a szlovák bővítés nem mindig nélkülözhető toldalék, hanem gyakran olyan példa, amely a magyar szövegekben más összefüggésben fordul elő, vagy önálló képzettársítás, amely meg sincs a magyarban. Lássunk példákat ezekre is:

M 124 Az elején nem egyezik a szlovák változattal, de a vers végén álló 3. példa egyezik: Ád akinek akar, mást meg porban takar, nyilván vagyon tetszése.
S 124 (Pan všech své moci ma, komu chce, tomu da, od koho chce, odejme . . .
A magyar versnek itt vége, a szlovákban pedig így folytatódik: (elveszi) eszét, vagyonát, ki tehet arról, hogy elveszi azt, amit adott. E befejezés lényege már megvolt az előző sorokban, így csupán a forma (4. Balassi-sor) kedvéért való a bővítés. Az is előfordul, hogy a kibővítés nem a vers végén van, hanem közben. Pl. a 241. magyar vers első mondata egyeztethető a szlovákéval (133.), majd más példa következik, de a befejező példa újból egyezik (*A gonosz nyelv*): *„Ökör alatt borjút, holló fészken hattyút, ha nincsen is, de mondhat." „Pod volem telátko, pod kravou hribiatko netreba rozhlašovat."* (Ökör alatt borjút, tehén alatt csikót nem kell hirdetni.) Itt is a magyar látszik eredetibb ötletnek, mert a „holló fészken hattyú" nem illett volna a szlovák versbe, de megfordítva (szlovákból magyarra) megegyezne a ritmus. A magyarból hiányzó szlovák befejezés pedig olyan példa, amely más versekben is kombinálódik: *„Co tebe nepáli, užitek dost malý, to-t' netreba zhašovat."* (Ha téged nem éget, nem kell oltanod, mert kevés haszonnal jár.)

Az is előfordul, hogy egy példa más versben, más összefüggésben is megtalálható (szabad képzettársítás), s az is, hogy egy szlovák példa, két magyar példához is hasonlít. Ilyenkor épp a sorrendben megfelelőt kell választanunk:
M 235 Az ökröt a szarván, a harist a szaván gyakorta megfoghatod. Másutt: *Az ebet szőrirül, szamárt füleirül . . .* S 187 *Jelena po rohách, medveda po nohách snadno poznáti múžeš.* (A szarvast szarvairól, medvét lábairól könnyen felismerheted.)

A hasonlóan bonyolult kombináció egybevetése alapján azt kell megállapítanunk, hogy a versek nagy többségében több-kevesebb eltérés van, s ez azért is szükségszerű, mert a szlovák ritmusok három verssorral hosszabbak. Az első sorokban kifejezett alapvető motívumoknak azonban több, mint nyolcvan százaléka egyezik vagy teljesen hasonló. Teljesnek mondható az egyezés abban az esetben, ha a szlovák versek vége csupán bővítmény, nem vet fel a magyartól eltérő gondolatot. Az ilyen teljes egyezések száma csekély, de a váltakozó példák olyan jellegűek, amilyen variánsok mind a magyarban, mind a szlovákban egymás után is előfordulnak, tehát a két kötet egybeolvasása igazolja, hogy azonos jellegű manierista kombinációk mindkét nyelvben. Azt is meg kell állapítanunk, hogy a példabeszédek első felében sokkal több az egyezés, a második részben pedig a variálódás, de a legtöbb egyezést az utánuk következő toldalékszövegekben találjuk, amelyeknek a címe is fordításszerűen megegyezik. Ezekről majd alább szólunk. Az elmondottak megerősítésére idézünk még a példabeszédek befejező részéből:

M 240 Uram gazdagságot ne adj oly jószágot, hogy ellened dagadjak.
S 132 Nemáš žádat statkúv, susedských nábitkúv, na tvém štestí prestávej.
A magyar szövegben sajátságos, zsoltáros „ellened dagadjak" kifejezés helyett a szlovákban más van: Ne kívánd jószágát, szomszédid szerzeményit, elégedj meg szerencséddel.
M 241 A nyelv gonosz fegyver, megöl s bűzben kever, szabadságban hol uszít.
S 133 Jazyk jest ostrý mec, zradí te jistá vec jestli bláznive mluvíš.
M 242 A megholt emberrül ne szólj értetlenül, hanem jobbítsd élteket.
S 134 O zemrelých lidech, pominulých vecech daremnij jest rozprávka.
M 244 Az óra folyton foly, meg nem eszi a moly, vajon ki határozza?

S 136 Hodiny, minuty kdo muž zadržati! Jedna za druhú jide.
M 245 Az unalmas vénség, ízetlen nevetség, mer ég kedve körmére.
S 137 Lidé vekem zešlí, mívají sen tešky, neb málo mozgú maji.
M 248 Főfájás szédelgés, csömör s hideglelés füvekkel üzettetik.
S 140 *Od hlavy bolení*, zimnice tresení nachází se zelina.

Az utolsó sorban magyaros a sorrend, a szlovák (cseh) helyesen: od bolení hlavy, tresení zimnice.

A záróstrófa (250.) a magyarban az 1.-re felel, a szlovákban hiányzik, de megvan az utánuk következő öt strófa: *Az esztendő négy részinek voltárul – O čtyrech částkach ročných* címmel. A szlovákban a 4. nyilvánvalóan az 5.-kel van felcserélve, mert az ősz után nem a tél következik, mint a magyarban, hanem megelőzi a summázó záróstrófa. Egyébként ez az öt strófa a legjobb példákat szolgáltatja az összehasonlításra, mert lényegében valamennyi az adott évszakkal kapcsolatos gondolatokat fejezi ki, csupán a szlovák mindegyiket egy sorral hosszabban variálja:
„Nyár párló időkkel s csattogó esőkkel gyakran kedvet változtat." „Epesztő aratás, izzasztó kaszálás csak árnyékot kívántat." „Balha s légy csípéssel, szúnyog orr-zengéssel nyugodalmat nem adhat." „Letný čas promenu činí z máje divnú, neb vzácnú pomoc dáva." „Čo z jara zakvitne, to v lete odkvitne, s kvítí ovotce míva." – „Toho zvláště času komáry se pasú, muchy i blechy spolu." „Blechy zvlášť pri tele, muchy zas pri stole, komáry u tvých volu." (Magyarul: Nyáron változik az idő, s a május jó segítséget ad. Ami tavasszal kivirágzik, az nyáron elvirágzik, s a virágból gyümölcs lesz. E különös időben legelnek a szúnyogok, legyek és bolhák: a bolhák a testen, a legyek az asztalon, a szúnyogok az ökreiden.) A motívumok tehát azonosak, de a hosszabb szlovák strófákban bővebben variálódnak.

A magyar példabeszédek nyelvéről azt állapíthatjuk meg, hogy megfelelnek az addig kialakult irodalmi nyelvnek, sokkal világosabbak, tömörebbek a szlovák változatokénál. Két tipikus szlovakizmust is találtunk bennük (bohemizmust nem): *zsobrák, robota* (koldus, munka), s ez azt bizonyítja, hogy Beniczkyre hatott a szlovák nyelv is. Feltehető, hogy ezeket is Nagyszombat környékén gazdálkodva írta, mert főként ekkor ért rá verselgetni (1650 körül), ahogy az 1. versben mondja: *„Más dolgom nem lévén, henyélést kerülvén."*

Eddig még senki sem vizsgálta meg, hogy a verses példabeszédeken kívül Beniczky más versei is megvannak szlovák változatban. Szlovák kutatók általában azonosítják a *Magyar ritmusok*at a *Slovenské verse* címen kiadott gyűjteménnyel, a magyarok pedig azt hagyták figyelmen kívül, hogy a könyv második részében nemcsak a *Közönséges* (általános) *magyar példabeszédek* vannak (ahogy a címlapon feltüntetik!), hanem bizonyos toldalékversek. Ezeknek is megvannak szabad átdolgozásaik, s ezekből még nyilvánvalóbb a kölcsönös fordításviszony. Az első *Az esztendő négy részinek voltárul* című, melyeket az újabb kiadásban Eliás a *Példabeszédek*hez sorol, noha a magyarban is megvannak, s amint előbb említettük Sasinek az első kiadásban is öt külön versként számozta (a kézirat alapján). Ugyanilyen joggal hozzászámozhatta volna a *Supplementum* címmel néhány lappal tovább található öt toldalék-példabeszédet. Ezeknek hiányzik a magyar változata, ami azért is feltűnő, mert helyettük egy hosszabb költemény áll: *E világ fiaitól való búcsúzása egy nemes személynek*, s ezt több gyűjteményben a Zrínyi-siratók közé sorolják. Varga Imre a *Régi magyar költők tára* című gyűjteményben (XVII. sz. 10.k.) erről azt mondja, hogy szerzője Nyéki Vörös Mátyás, s csupán a kiadó, Bartók István tette Beniczky verseihez, hasonlóan, mint az első rész számos versét (a szlovákból az első rész hiányzik). Az esztergomi kanonok, „a *Magyar ritmusok* sajtó alá rendezője kevesellhette Beniczky versei közt a vallásosakat", s ezért tette hozzá más szerző istenes énekeit. (RMKT, XVII. sz. 2.k.)

Valóban, Beniczky a példabeszédekben sem mutatkozik oly buzgó katolikusnak, amilyennek őt Kovács Dezső jellemzi: hiteles verseiben nyoma sincs Pázmány ellenreformációs szellemének, az „eretnekek" elítélésének, sőt ilyen gondolatot is megpendít: „De mikor versz papot, feljedzed a napot, mert lesz gondod érette." (200.) Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a példabeszédekhez teljesen hasonló *Supplementum* Beniczkynek magyarban eddig ismeretlen verse. Ugyanolyan öt tizenkét soros Balassi-strófából áll, mint az esztendő négy részéről szóló. Itt a különböző foglalkozásokat, tudományszakokat jellemzi kissé gúnyolódva. Az 1. versszak a példabeszédeknek a tudásvágyról, az elme „forgásáról" szóló axiómáit variálja: minél többet tudunk, annál több tudnivalót talá-

lunk. A 2. strófa az asztronómusról szól, aki a csillagokat vizsgálja, majd a filozófusról, aki kimutatja minden dolog különbözőségét és azonosságát. A 3. strófa: a fizikus a természetet vizsgálja,, a fiziognómus az ember bensőjét, a doktor gyógyítva munkát ad a patikusnak, a logikus szillogizmusával saját egészségében is kételkedik. A 4. strófában a szónokról (orátor) és a költőről van szó, az 5.-ben a grammatikusról, aki éppúgy árulja tudományát, mint az előzőben a költő. A végén a prokurátorról azt mondja, hogy ki tudja csalni a parasztról azt, amit az egész évben keresett. Ezek a szellemességek formájukkal és tartalmukkal szintén a verses példabeszédekhez tartoznak.

A *Supplementum* előtt találhatók *A különböző színfestéknek értelme és magyarázatja* (*O rozličných barvách*) és a *Befejezése ez verseknek (Coronides, zavírka veršúv zepsaných zvlášt proti nekterým vysokomyslným).* A hosszabb szlovák cím: Befejezése a verseknek, melyeket főként néhány beképzelt ellen írt. Ebből arra következtethetünk, hogy a példabeszédek egy részének írásakor konkrétan is gondolt néhány nagyképű főúrra. A magyarban ez után áll a „vége" szó, a szlovákban pedig egy toldalék következik, mintegy jelezve, hogy szinte a végtelenségig lehetne folytatni a verses példabeszédekkel való játszadozást, bölcselkedést. Feltűnő az is, hogy Beniczky verselése szempontjából itt a szlovák szövegek tűnnek hitelesebbnek, mert ezeket nem toldotta meg a kiadó kanonok.

Az említett különböző színek értelmezésének változata már Balassinál és a néphagyományban is megtalálható. Feltűnő, hogy itt a magyar szöveg hosszabb: három, kilenc soros Balassi-strófára terjed, a szlovák pedig egy, tizennyolc sornyi költemény, négy Balassi-strófából áll. Tartalmuk a színek jelképes magyarázata, a magyarban több színt említ: *„Király szín méltóság, / ezüst szín uraság,/ piros jelent szerelmet./ Pázsit szín reménység,/ fejér szín szüzesség,/ test szín jelent gyötrelmet . . . A gyász fekete szín / életünknek estin / halálra emlékeztet."*

A *Befejezés (Coronides)* sajátsága, hogy kivételesen nem Balassi-strófákban, hanem páros rímű tizenkét szótagos sorokban írták, de szlovákul itt is hosszabban magyarázzák (60 sor) ugyanazokat a kérdéseket, mint a magyar szöveg negyvennégy sorában. A csehszlovák szöveg ebben is egy negyedével hosszabb a magyarnál, hasonlóan mint a példabeszédekben. Tartalmi szempontból ez is a verses példabeszédekhez tartozik, szinte azok mentségére szól (apológia). Sokkal részletesebben magyarázza Beniczky példálózó verseit, mint a záróstrófának látszó 250. magyar vers. A magyar és a szlovák változat között a sok megegyező kifejezés a fordítás látszatát kelti éppúgy, mint a többi toldalékban: Valamennyi költeménye közül Beniczky ebben a legszellemesebb, ilyesmiket hoz fel Ritmusai védelmére: *„Róka maga farkát szokta csak dicsérni, / tigris, párduc bőrit csak semminek véli."* Sz.: *„líška teš svuj ocas vždycky chváli nejvíc . . ."* Másutt: *„Tudom verseimhez hogy elég szó férhet, / Mert bika alá is a nyelv borjút tehet."* Igaz, nem minden példának van meg mindkét nyelven a megfelelője. (A lámpással igazságot kereső Diogenészt csak a szlovák vers emlegeti.) De a példák többsége szinte szó szerint megegyezik: *„Az astrológus is néha feledkezik, / juhász tudja pedig, ha idő változik." („Mnohý astronomus časem se těz díva, / že valach po horách kalendár vysmíva."* Végül a magyar szöveg befejezésében találtunk némi bizonyítékot arra, hogy Beniczky értett szlovákul:

Siketnek két mesét nem szokás mondani,
Tótok is gyakorta azt szokták szólani,
Hogy bolond kovácsnak nem tud észt koholni.
írtam, amit írtam, ha tudod érteni.

A szlovák változatban nincs meg a nép megnevezése: „vez, že mnoho kujú i černi kováči" (Tudd, hogy sokat kalapálnak a fekete kovácsok is). Mindkét szöveg értelme kissé homályos, valószínű, azt akarja kifejezni, hogy bolondnak a kovács sem tud észt kalapálni. A befejezés egyúttal célzás a szövegek kétértelműségére is, tehát az állatvilágból, a természetből és máshonnan vett példák is az emberekre vonatkoznak, ezért „siket", aki nem érti.

*

Beniczky magyar példabeszédeinek nyelvét ellenőrizni lehet a Kovács Dezső és Komáromy András publikálta eredeti levelekből is (ItK 1906. 383–423.) (Tört. Tár, 1885.), melyeknek nyelvi sajátságai megegyeznek verseiével. Lényegében a XVII. század második felére jellemző irodalmi nyelvet használja, megtűzdelve bizonyos nyelvjárási alakokkal: -bul, -bűl, tájnyelvi szavakkal (gúnyó–kunyhó?,

szekér farka, vajír). Néhol magyartalanságnak látszik, hogy elhagyja a névelőt: *„ember azért fárad, szénégető tőkét"* (helyesen: a szénégető). Ez azonban bizonyára abból fakad, hogy a ritmus miatt csak hat vagy hét szótag fér egy verssorba.

Hol tanult meg szlovákul a költő? Ezt bizonyosan nem tudjuk, de Kovács Dezső idézett tanulmányából sejteni lehet. Bizonyára Vácon született (a szlovák kutatók szerint „talán Nagyszombatban"), mert apja Vácon volt főkapitány. Apja középnemes, anyja Dacsó Mária szintén, maga Beniczky „urak szolgájá"-nak mondja magát, vagyis főurakat szolgált. A Thurzóktól és vitézi szolgálataiért a királytól is jelentős vagyonra tett szert. (A példaversekben az urakra és a vagyonra vonatkozóan sok célzást tesz.) Mint katonatiszt és falusi gazdálkodó rendszeresen érintkezett a néppel s verseiben gyakran kifejezi a szegények iránti szimpátiáját, a nagyurak szokásainak bírálatát, vagyis patriárkális nemes volt. Már gyermekkorában járt Nagyszombatban és Lócon, egy közeli szlovák falucskában, ahol évekig gazdálkodott. Itt bizonyára főként szlovák jobbágyai és belső cselédei voltak, akikkel szlovákul beszélhetett. A *Magyar ritmusok*at is ezen a vidéken írta, mert célzások vannak benne erre: *Dudvág partján – tótok is gyakorta szokták szólani.* Más verseiben a Duna partját is emlegeti (ekkor valószínűleg Pozsonyban járt).

Nagyobb problémát okoz az, hogy ezt a szlovákosított cseh irodalmi nyelvet sehol sem beszélték, csak az irodalomban és oklevelekben használja a szlovák katolikus értelmiség. Amint a szlovák és a cseh nyelvtörténet bizonyítja, a szlovákok irodalmi nyelve (a latinon kívül) a cseh volt, már a XV. század elejétől kezdve. Ennek azonban szlovák területen számos változata létezett. A magyarban „huszita helyesírás"-nak nevezett diakritikus írásmódnak Husztól való származtatása az újabb cseh betűhív szövegközlések alapján kétségbe vonható. Az sem biztos, hogy az *Ortographiát*, amelyet régebben saját kezű kézírásának véltek, maga Husz írta volna.* Az újabb szövegközlésekből azt látjuk, hogy már Husz előtt is előfordult a mellékjeles írásmód, s Husznak legtöbb írása, egyebek közt a konstanzi zsinatról írt levele, kancelláriai helyesírással készült. (L. J. Porák: *Chrestomathia* Praha 1979; E. Pauliny: *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava 1983; R. Krajčovič: *Textová príručka k dejinám slovenského jazyka.* Bratislava 1979.) A közölt szövegekből az látszik, hogy a csehben következetlenül ugyan, de már Husz előtt is használtak mellékjeleket egyes hangok megkülönböztetésére: *š, ž, ď* (s, zs, gy hangként), s ezeket Husz sem írta következetesen. A mellékjeles helyesírást a „cseh testvérek" egyháza alkalmazta következetesen, mintegy ötven évvel Husz megégetése után. A XVI. század végén ilyen helyesírással készült az első teljes cseh bibliafordítás, melynek mind helyesírását, mind nyelvét átvették a szlovák evangélikusok is, s használták egészen a XIX. század közepéig.

De a szlovák katolikusok is a cseh nyelvet tartották irodalmi normának, ez tűnik ki az ún. *Zsolnai könyv*ből (1451–1524) (Žilinská kniha), amely a magdeburgi városjog cseh fordítása is, más szövegek mellett. Szemelvényeket közöl belőle Krajčovič és Pauliny idézett műveikben. Ettől kezdve a szlovák területen szerzett cseh nyelvemlékekben egyre több a szlovakizmus, s ezekből az is megállapítható, mely vidéken keletkeztek, mert a szlovák nyelvjárások vidékenként erősen eltérőek. Beniczky szövegeiben határozottan felismerhetők a nyugatszlovák (Nagyszombat környéki) nyelvjárási elemek. Ezeket szokatlanul nagy mértékben használja, s a helyesírást is oly mértékben bonyolítja, hogy szövegei teljesen eltérnek az akkori csehországi irodalmi szövegektől. Ehhez persze hozzá kell fűznünk, hogy a szlovák katolikusok általában nem ragaszkodtak a cseh protestáns biblia XVI. századi szövegéhez. A nyugatszlovák nyelvjárás egyébként is a legközelebb áll a cseh nyelvhez, ezért itt könnyebb a keveredés. De Beniczky verseinek nyelve és helyesírása a szlovák katolikusoknak ebben az időben (1655) kiadott első énekeskönyvének, a *Cantus Catholici*nak a nyelvétől is eltér, elsősorban bonyolultabb.

Amint említettük, a XVII. századi szlovák katolikus szövegek erősen eltérnek a cseh normától (variálódnak), mert nem tekinthették irányadónak a cseh biblia nyelvét, („bibličtina"), mint a protestánsok. Beniczkynél ez a keveredés többféle és nagyobb arányú, mint Rimay János és a későbbi Bél Mátyás szlovákos cseh szövegeiben. Ez talán azzal is magyarázható, hogy nem az eredeti szöveg,

*Itt kell módosítanunk egy korábbi tanulmányunkat *(A huszita magyar bibliafordítás problémái.* ISz 1983. 10. sz.) főként úgy, hogy az első magyar bibliafordítás fennmaradt szövegeinek nemcsak a tartalma katolikus eredetű, hanem a helyesírása is ilyen lehet.

hanem egy későbbi másolat maradt fenn, s bizonyos kifejezéseket talán a másoló bonyolított, ez történhetett harminchárom év múlva (a versek végén: 1685–1852). A cseh helyesírásban akkor a *j* hangot *g*-vel írták, s leggyakrabban Beniczky szövegeiben is így találjuk, de előfordul *j*-vel is (oznamuje). Az *i* hangot jelölő *y*-t és *i*-t oly következetlenül keveri, mintha nem ismerné az ezeket megkülönböztető szabályt. Eliáš szerint a *g*-t *d*-vel is keveri, de ez valószínűleg betű szerinti átvétele a magyarnak, mert ugyanitt a magyar versben is „gyemant" áll. Nyelvi vizsgálódásra csak Sasinek kiadása alkalmas, mert megőrzi az eredeti szöveg bonyolultságát. Igaz, a hungarizmusok száma nem nagy, Eliáš csak tizenkettőt mutat ki a szakdolgozat alapján. Ennél több, de összehasonlítva pl. a Szenci Molnár Albert zsoltárainak keletszlovák fordításaival itt sokkal kevesebb: a legtöbbjük olyan helyen van (lán-tánc, vitéz, harc stb.), ahol a magyar versben is szó szerint ez áll. De találunk más példát is; a kardnak néhol „kord" a megfelelője az egyik példában, de másutt megtalálható a szláv „meč" is. A lovat néhol csehül (kun), másutt szlovákul (kon) nevezi meg. A cseh és a magyar helyesírás keveredését feltételezzük a *c, cs* hangok különböző jelölésében: *Cz, cž, č* (a magyarban a *cz* mindig *c* hangot jelöl). Példák: *czinicz* (ejtsd: csinyic), *vczera, lancz, tancz, czase, čžasu, člowek.* További példákat a csehszlovák helyesírás keverésére nagyobb számban M. Eliáš sorol fel az átírás bemutatására. (I. m. 136–7.) Néhol a bonyolult szláv szöveg csupán a magyar változattal való egybevetés után érthető meg világosan. Az újabb kiadó pl. a *„Proč si kord pripínaš"* kezdetű verset gúnyos kérdésnek véli, de a magyar változatból kitűnik, hogy nem az: *„Mihez karddal férhetsz, mit fegyverrel vehetsz, nem kell ahhoz sok Diván."* A „Diván" szó itt a törökből átvett tanácskozást jelenti. A szlovákban ilyen a magyarból átvett „rákos", amely nemesi gyűlést, országgyűlést jelent, s ezt másutt is így nevezik a régi szlovák nyelvben, mivel a Pest melletti Rákos mezején szoktak ilyen gyűléseket tartani. A szlovák vers szellemességét mutatja, hogy ezt a széthúzásra említi példaként.

A jellegzetes cseh betűket: ě, ř, ů Beniczky szövegeiben nem találjuk, helyettük e, r, ú áll. Erről megjegyzendő .hogy az utolsónak a hangértéke megközelítő, míg az első kettőt csupán figyelmen kívül hagyja. (Rimay az elsőt ie-vel, a másodikat rz-vel jelöli.) A jellegzetes diakritikus helyesírást Beniczky szlovák szövegeiben csak elvétve, ritkábban találjuk. Ez csupán azt bizonyítja, hogy a cseh helyesírás Szlovákiában még nem volt általános. Feltűnő, hogy a két nemzedékkel később élő Bél Mátyás is teljesen mellőzi, pedig ő pontosabban használta a cseh biblia nyelvét (kancelláriai írással), viszont a huszitákról ő csak ellenszenvvel ír evangélikus papként is. A szlovák versek hungarizmusaira az is jellemző, hogy általában olyan fogalmakat jelölnek magyarul, amelyek ismertek voltak a cseh nyelvben, de a szlovákban inkább magyarul használták, s így fordulnak elő a magyar változatban: *hám, chitván* (hitvány). Feltehetjük, hogy Beniczky a nagyszombati szlovák papoktól megismerte a cseh irodalmi nyelv jellegzetes szlovákos változatát, de sokkal kevésbé tudott csehül, mint a szlovák evangélikus írók.

A cseh nyelvnek ez a fokozatos elszlovákosítása azonban előre mutató tendencia volt, a nép beszélt nyelvét vitték az irodalomba, s nem véletlen, hogy az erről a tájról származó Anton Bernolák (1762–1813) a cseh helyett épp a nyugatszlovák nyelvjárást tette meg a szlovák irodalom nyelvévé. Beniczky verseinek nyelve ehhez a fejlődéshez még csak az első lépéseket jelentette, de nem véletlen, hogy bizonyos szálak őt is a nagyszombati szlovák katolikusokhoz kötik. Azt is meg kell említenünk, hogy szlovák versei kéziratban már a XVIII. században is utánzókra találtak, hasonlóan, mint a magyar példabeszédek. Hugolin Gavlovičnak *Valaská škola* (1755) című műve hasonló oktató-moralizáló verseket tartalmaz, s a Balassi-strófa is gyakran előfordul a szlovák katolikus énekeskönyvekben is. A Sasinek-kiadásban Beniczky szlovák versei után két más szerzőtől származó vers is van, *Cantici novissimi* és *Alia ejusdem autoris* címmel. Ezek kilenc soros Balassi-versszakban készültek, s a versfőkből Johannes Skodny és Dorota Szakáči következtethető ki. Ezek a Beniczky-féle *Magyar ritmusok* első részében található istenes, bűnbánó versekhez hasonlítanak.

Közismert, hogy a reformáció terjedése érdekében a nép nyelvén próbáltak szólni a hívekhez (a latin helyett a szlovákok számára érthető cseh nyelven). A szlovák katolicizmus nyelvi törekvéseit így magyarázza E. Pauliny: „A XVII. században a pápai kúria fokozta arra irányuló törekvését, hogy a protestánsokat visszatérítse a katolikus egyházba. Ennek érdekében jelentős diplomáciai, politikai, eszmei és hatalmi kulturális fáradozást fejtett ki. Ezzel a törekvéssel találkozunk Szlovákiában is. A pápai kúria elve az volt, hogy a rekatolizációs akcióban a helyi nyelvet használják. Ezzel magyarázható, hogy a katolikus irodalomban már a XVII. században találkozunk azzal, hogy tudatosan alkal-

mazzák a cseh szövegek szlovakizálását, sőt azzal is, hogy irodalmi nyelvvé tegyék a nyugatszlovák nyelvjárást." (I. m. 139.)

A mondanivaló bonyolításának egyik stíluseszköze a „közölés", amely valósággal halmozódik a Beniczky-versekben. Ez olyan versbeli kihagyásos mondatszerkezet, „amelyben egy közös mondatrészt a vele egy szerkezetet alkotó mondatrészek vesznek közre úgy, hogy ez utóbbi szavak egymással rímelnek... Stílushatását az adja, hogy a hiányzó mondatrészt olvasás közben oda kell értenünk, s mintegy ennek megfelelően „újjáértékeljük" a már elolvasottakat is." *(A magyar stilisztika útja.* Bp. 1961) Példák Beniczky verseiből:
M 18 *Sok jó ló a hámban | megszárad s vonásban,| mert nem tudják jó voltát. (Sz 20.) M 49 A vitéz emberre | nem szállhat fejére | a szerencse véletlen.* M 60 *Ne akkor hizlaljad | lovad s abrakoljad | midőn hadba kell menned.* M 103 *Ki vermet ás másnak | meglássa magának | ne légyen koporsója.*

Az is előfordul, hogy a magyar szöveg homályos részét a megfelelő szlovákból értjük meg: *„Nem azé a madár, aki utána jár s megfogja hálójában."* (M62) A megfelelő (S72) szlovák példa második fele: hanem aki megfogja. Másik gyakori stíluseszköz az ellentétek halmozása, ilyeneket már előbb is idéztünk. További példák: M 120 *Csak légyen értéked, bár ne légyen eszed, ültetnek felső polcra.* A megfelelő szlovák változat pénzt ír az érték helyett, s így válik világossá, hogy nem valami erkölcsi értékről van szó. M 92 *Nem mindenkor hasznos, olykor inkább káros szeget szeggel kiverni.* Itt a szlovák (100) versből válik világossá, hogy a favágó éket kell a szegen érteni, mert az éppúgy beleszorulhat a száraz fa hasadékába, mint az előző ék. Néha a szlovák nyelv segít a magyar ritmus kialakításában: M 93 *Hasznos robotának, jutalmas munkának fáradsága nem nehéz.* (Ebből világos, hogy a munka szinonimáját kell a ritmus szerint megtalálni, s erre jó a „robota".)

Néha a magyar szöveg segít hozzá a szlovák változat értelmezéséhez, máskor pedig fordítva; a szerző oly bravúrosan variálgatja a témát mindkét nyelven, hogy valószínű ő az átdolgozó is. A tüzetes egybevetés után feltehetjük, hogy ez is Beniczky volt.

A versek összehasonlítását megkönnyítette, hogy az 1981-es szlovák kiadásba a rövid sorok mellett oly széles margót hagytak, hogy mindenütt mellézárhattuk a megfelelő magyar változatot. A magyar verses példabeszédek száma 250, a szlováké 217 (bizonyos változatok hiánya az eredeti sorszámból is nyilvánvaló). A belső egyezések inkább csak a magyar szövegek közt mutatják, hogy eredetileg ezek álltak a megfelelő sorrendben. A példabeszédek első felében sincs keveredés, csupán kissé eltérő a sorrend. A példabeszédek után áll *Az esztendő négy részeinek voltárúl* (szlovákban ua.) című öt vers, amelyeket M. Eliás hozzászámol a példabeszédekhez, így a szlovák versek száma 222, a magyaroké 255. (A sorrend itt is a magyarban következetes, a szlovákban fel van cserélve a 4. és 5. költemény.)

A *különböző szín festéknek értelme és magyarázatja* (szlovákul: A különböző színekről, amelyek mindegyikében megmutatkozik tulajdonsága is) című vers a szlovákban tizennyolc soros Balassi-strófa, a magyarban három kilenc soros, külön számozott Balassi-strófa, tehát itt kivételesen a magyar hosszabb (27 sor), de lényegében teljesen egyező. Hasonló színmagyarázó verseket másik is írtak ekkoriban (l. RMKT XVII. sz. 3. kötet). A harmadik toldalék: *Befejezése ez verseknek* (szlovákban *Coronides*), vagy befejezése a verseknek, amelyeket főként néhány fennkölt (?nagyképű – „vysokomyslní") ellen írtak. Ez a verses példabeszédek apológiája, páros rímű tizenkettesekben írva. A kétnyelvű változat lényegében egyezik, de a magyar negyvennégy, a szlovák pedig hatvan sornyi. A szlovákban legvégül áll a *Supplementum* (Toldalék), amely öt bővített Balassi-strófában (5×12 sor) szintén a példabeszédekhez hasonló módon bölcselkedik a különböző hivatásokról. Ehelyett a magyarban az *E világ fiaitul való búcsúzása egy nemes személynek* című halotti siratót áll, s ez bizonyára más szerző versének átvétele.

Az esztendő négy részinek voltárul és a szlovák *Toldalék* (a hivatásokról) teljesen hasonló kompozíciók, mint a *Magyar ritmusok* első részének bölcselő, moralizáló, a példabeszédeknél hosszabb költeményei. Ezek nemcsak azt bizonyítják, hogy a Balassi-strófát szlovákul mindig tizenkét sorra bővítették, hanem azt is, hogy a verses példabeszédeknek a magyarban nyolc hosszabb változata van az első részben is, mint pl. *„Bú és bánat henyélő szívben ver fészket."* – *„Hogy az Isten nem egyedül veri a hadakat."* – *„Az kívánatos kikeletnek gyönyörűségirül."* – *„Vélekedés az ékességről, mely tulajdonítattik a rózsának."* Ezek a példabeszédeknél hosszabb, 9–10 Balassi-szakra terjedő változatoknak tekinthetők. A bölcselkedő strófák képzettársítással kapcsolódnak egymáshoz, s így kombinálták tovább ezeket az igazságokat mások is. Beniczkynek *Mikor a szerencse felemel valakit* kezdetű verse néhol szó szerint megegyezik Faludi *Forgandó szerencséjével*: *„Szerencse kerekin azért okosan*

ülj." De egyezéseket és variációkat találunk Koháry István börtönverseiben is: a szerencséről, elméje kalandozásáról, arról, hogy verseit, csak időtöltésből írta stb. Koháry börtönverseinek írásakor Beniczky példabeszédeiből indult ki, de ezt majd másutt fejtjük ki részletesebben.

Sándor Csanda

LES PARABOLES EN VERS HONGROISES ET SLOVAQUES DE PÉTER BENICZKY

Le chevalier de l'éperon d'or Péter Beniczky, l'imitateur de Balassi, était connu longtemps comme un poète hongrois seulement, son recueil intitulé *Rhythmes hongrois* parut en 1664. La seconde partie de ce recueil, *Les paraboles hongroises communes,* contient surtout des proverbes versifiés et des axiomes moralisants. Déjà au début du XIXe siècle, il était généralement connu dans la littérature slovaque, que ces paraboles en vers avaient des variantes slovaques aussi qui étaient populaires et imitées par d'autres poètes slovaques aussi. Ce manuscrit en vers passa dans la posession de l'institution culturelle Matica slovenská, dont le secrétaire, F. Sasinek le publia par l'impression aussi avec le titre: Les vers slovaques de Péter Beniczky. En 1984, on trouva en Bohême le codex original des vers slovaques, et de là on peut constater que Sasinek ne le publia pas littéralement, mais à la base d'une lecture superficielle. Dans ce codes, l'ortographe de la chancellerie hongroise alterne avec des lettres pourvues de signes diacritiques tchèques. Après une comparaison détaillée on peut constater que quelques vers sont tout à fait identiques aux hongrois, mais que la plupart d'eux varient librement le même thème dans toutes les deux langues. Il est très probable que c'était Beniczky qui écrivait les variantes slovaques aussi, peut-être simultanément avec les hongroises. Il avait une propriété aux environs de Nagyszombat (Trnava) dans un village slovaque, mais il n'est pas attesté qu'il aurait connu cette langue littéraire tchèque mêlée d'éléments slovaques occidentaux. Cette langue était connu seulement dans un cercle restreint de jésuites et de prêtres slovaques, et doit son origine aux efforts de la contre-réforme. Quelques décennies plus tard, c'était cette langue qui servait de base à la première langue littéraire slovaque différant du tchèque, les règles de laquelle furent rédigées par Anton Bernolák, à la base du dialecte slovaque occidental.